

HOOFDSTUK I. ORIËNTATIE

Wie zich gaat bezighouden met een onderzoek naar de geschiedenis van de gemeentezang in Nederland komt tot de ontdekking dat dit onderwerp, gezien het aantal publikaties, zich in de afgelopen twee eeuwen in een tamelijk grote belangstelling heeft mogen verheugen.

Om een beeld te krijgen van wat tot nu toe over de gemeentezang bekend is, inventariseren we in dit hoofdstuk de inhoud van de desbetreffende publikaties. Daaruit kan duidelijk worden welke aspecten van de gemeentezang de meeste aandacht hebben ontvangen en waar een nader onderzoek gewenst is.

De te onderzoeken periode strekt zich uit van 1550 tot de tijd rond 1852. Het eerste jaartal is gekozen omdat rond 1550 in de Nederlandse gemeente te Londen voor het eerst sprake is van gemeentezang in de gangbare betekenis van het woord: het zingen van de kerkgangers in diensten die op zondag en door de week worden gehouden. Eén van de problemen in het hymnologisch onderzoek, namelijk de vraag of de gemeente te Londen in de aldaar gehouden kerkdiensten de eerste volledige psalmberijming in het Nederlands, de Souterliedekens (1540), heeft gezongen, maakt het noodzakelijk om het onderzoek vóór 1550 te beginnen. Het tweede jaartal markeert het begin van een nieuwe ontwikkeling. Vóór 1850 zijn weliswaar verschillende pogingen ondernomen om de in verval geraakte gemeentezang te verbeteren, maar ná dat jaar, nadat F.C.Kist met zijn „De toestand van het protestantsch Kerkgezang in Nederland benevens de middelen tot deszelfs verbetering”¹ de balans had opgemaakt, worden meer systematisch pogingen ondernomen om aandacht te vragen voor een verantwoorde gemeentezang. Dat blijkt met name uit de inhoud van de literatuur over dit onderwerp waarvan het grootste gedeelte na 1850 is gepubliceerd, met als eerste hoopvolle uiteenzetting de voorrede op het koraalboek van J.G.Bastiaans uit 1852.

De eerste poging om de geschiedenis van de gemeentezang in Nederland in kaart te brengen werd in de tweede helft van de 18e eeuw ondernomen door Josua van Iperen, toen predikant te Veere. Blijkens de titel van zijn werk dat in 1777 en 1778 in twee delen verscheen, wil hij een overzicht geven van de geschiedenis van de kerkzang vanaf de tijd van de apostelen, met speciale aandacht voor het ontstaan van de psalmbe-

behoorde tot de door de Staten-Generaal gecommiteerden die zorg droegen voor de samenstelling van deze zogenaamde staatsberijming.

In het eerste deel van zijn werk beschrijft Van Iperen het ontstaan van de Souterliedekens (1540), van het Geneefse psalter (1562), de psalmberijming van Lucas de Heere (1565), Jan Utenhove (1566), Petrus Datheen (1566) en Philips van Marnix (1580, 1591, 1617). Ook wordt aandacht geschonken aan de eerste uitgebreide bundel gezangen, de „Hymni ofte Loff-Sangen”, die in 1615 op last van de Provinciale Synode van Utrecht verscheen.

Van Iperen geeft ook een beschrijving van het grote aantal, hier niet nader te noemen, psalmberijmingen die uit de behoefte om iets beters voor die van Datheen in de plaats te stellen, zijn verschenen vanaf 1624 tot de invoering van de staatsberijming in 1773. Zo wordt de lezer uitvoerig geïnformeerd over de steeds scherper geworden aanvallen op de berijming van Datheen en over de gang van zaken op verschillende kerkelijke vergaderingen, waarvan de besluiten uiteindelijk leidden tot het ontstaan van de berijming waarbij Van Iperen zelf was betrokken². De auteur toont zich in het tweede deel een voorstander van het invoeren van meer gezangen, daarbij wijzend op het voorbeeld van de Engelse gemeenten in ons land. Dit tweede deel bestaat grotendeels uit een vervolg van het verslag van de zittingen van de staatscommissie waarmee Van Iperen in het eerste deel was begonnen, uitlopend op de officiële invoering van de berijming van 1773. Niet alleen voor gegevens over de berijmingen, ook voor enkele bijzonderheden die op de gemeentezang betrekking hebben, kan men bij Van Iperen terecht. Zo is hij de eerste die een beschrijving heeft gegeven van de zogenaamde korte zingtrant, die volgens hem hierin bestond, dat de eerste en de laatste noot van een melodie-regel lang, de daartussen liggende noten korter worden gezongen. Van Iperen wekt de indruk dat deze manier van zingen op verschillende plaatsen vooral ten tijde van de invoering van de staatsberijming in praktijk werd gebracht en dat deze zingtrant een verbetering wilde zijn ten opzichte van de toen gebruikelijke isometrische gemeentezang. Het werk van Van Iperen is in later tijd vaak als uitgangspunt genomen voor publikaties op het terrein van de kerkzang in ons land. Met name de direkte voorgeschiedenis van de berijming uit 1773, de ontvangst daarvan en gegevens over de gemeentezang uit die tijd zijn meer dan eens aan Van Iperen ontleend³.

Een tweede publikatie die op de gemeentezang betrekking heeft is het reeds genoemde werk van F.C.Kist. Was Van Iperen vooral in de berijmingen geïnteresseerd. Kist richt de aandacht vooral op het zingen en spelen in de kerkdienst, zoals dat in zijn tijd gebruikelijk was. Uit zijn

werk bl
eeuw z
voorste
verdien
plaats o
Evenee
aspect
terloop
geschie
afwijze
achter
matore
ons lan
Nederl
navolgt
leiding
van de
strijd
bruyck
derlan
van de
zang z
geven
tezang
draagt
zoek.
materi
bepale
begele
als va
ducee.

Met h
lijk aa
in late
die er
komt
F.C.K
blikat
behar
JHzn.
Evang

die zorg
ning.

taan van
e psalm-
, Petrus
k wordt
ngen, de
ciale Sy-

hier niet
ts beters
en vanaf
wordt de
anvallen
hillende
dden tot
rokken².
et invoe-
Engelse
een ver-
waarmee
officiële
over de
ntezang
de eerste
ngtrant,
van een
a gezon-
verschil-
erijming
g wilde
ezang.

enomen
et name
ntvangst
eer dan

it is het
de berij-
ngen en
Uit zijn

werk blijkt, dat het met de gemeentezang in de eerste helft van de 19e eeuw zeer slecht gesteld was. Kist formuleerde de oorzaken en deed voorstellen die de gemeentezang moesten verbeteren. Zijn geschrift verdient meer aandacht dan het heeft ontvangen, niet in de laatste plaats om de informatie die het bevat.

Eveneens in 1840 publiceerde N.C.Kist een uitgebreid artikel over een aspect van ons onderwerp dat in de beide vorige publikaties slechts terloops ter sprake kwam, de orgelbegeleiding. In zijn overzicht van de geschiedenis van het kerkelijk orgelgebruik toont N.C.Kist aan dat het afwijzen van instrumenten in de eredienst een lange kerkelijke traditie achter zich heeft en hij vraagt aandacht voor de invloed die de reformators ten aanzien van orgelspel en kerkzang in de eredienst ook in ons land gehad hebben. Men vindt bij N.C.Kist een aantal besluiten van Nederlandse synoden over het gebruik van het orgel in de eredienst. In navolging van Voetius noemt hij 1637 als het jaar waarin de orgelbegeleiding in ons land werd ingevoerd en hij citeert de desbetreffende acta van de kerkeraad te Leiden. Hij besteedt uitvoerige aandacht aan de strijd die ontstaan is naar aanleiding van Constantijn Huygens' „Gebruyck of ongebruyck van 't orgel in de Kercken der Vereenighde Nederlanden" (1641). Huygens' geschrift was een pleidooi voor invoering van de orgelbegeleiding, vanuit de gedachte dat daardoor de gemeentezang zou verbeteren. N.C.Kist achtte zich echter niet bevoegd tot het geven van een antwoord op de vraag of de orgelbegeleiding de gemeentezang negatief of positief heeft beïnvloed. De gegevens die hij aandraagt willen niet meer zijn dan het resultaat van een historisch onderzoek. De auteur heeft daarmee als eerste getracht om het beschikbare materiaal over dit onderwerp te inventariseren. Zijn werk is dan ook bepalend geworden voor alle later verschenen publikaties over de orgelbegeleiding in ons land⁴. Sinds het verschijnen van Kists studie wordt als vaststaand aangenomen dat de orgelbegeleiding in 1637 is geïntroduceerd.

Met het beschrijven van de hoofdzaken uit deze drie publikaties is tegelijk aangegeven welke aspecten steeds de aandacht hebben gehad, ook in latere publikaties over de gemeentezang: de hymnologie, de hymnodie en de orgelbegeleiding. Wie probeert om de literatuur te overzien komt tot de conclusie dat doorgaans wordt herhaald wat Van Iperen, F.C.Kist en N.C.Kist naar voren hebben gebracht. De verschillende publikaties uit de 19e en 20e eeuw geven of een algemeen overzicht⁵, of behandelen een bepaald aspect. Zo waren B. ter Haar, J.H.Gunning JHzn. en L. de Geer vooral geïnteresseerd in de totstandkoming van de Evangelische Gezangen (1806) en de voorgeschiedenis daarvan. Andere

auteurs publiceerden speciaal over de melodieën, waarbij vooral die van de psalmen werden onderzocht⁶. Tot ver in de 20e eeuw was de invloed merkbaar van de fransman Orentin Douen, die in zijn grote studie over het Geneefse psalter met stelligheid beweerde dat de psalmmelodieën systematisch waren ontleend aan melodieën uit het wereldlijk repertoire. Het zijn vooral E.Haein en in diens voetspoor H.Hasper en P.Pidou geweest, die deze mening bestreden door aan te tonen dat verschillende psalmmelodieën de melodie van een hymne of een Gregoriaans gezang tot voorbeeld hebben gehad.

J.W.Enschedé wijdde als eerste na F.C.Kist een aparte studie aan de hymnodie, waarin hij de oorzaken van het verval van de gemeentezang trachtte te formuleren. Enschedé's studie toont aan, dat dit onderwerp in samenhang met de notatie in lied- en koraalboeken bestudeerd dient te worden.

Nieuwe gegevens zijn daarna zelden naar voren gebracht. R.Bennink Janssonius en W.J.Kooiman wezen erop dat in de 16e en 17e eeuw hier en daar gezangen van Lutherse herkomst gezongen werden, terwijl dit officieel niet was toegestaan. F.Matter bracht voor het eerst sinds de publikatie van N.C.Kist nieuwe gegevens over de invoering van de orgelbegeleiding naar voren, echter zonder vermelding van bronnen.

Ten aanzien van het hymnologische aspekt moet hier ook melding worden gemaakt van de bibliografieën van Ph.Wackernagel, F.C.Wieder en D.F.Scheurleer die bij het onderzoek van liedboeken een waardevolle hulp zijn. De bekend geworden studie van S.J.Lenselink is voor de kennis van de Nederlandse psalmberijmingen uit de 16e eeuw, hun bronnen, hun onderlinge afhankelijkheid en hun melodieën onmisbaar.

De geschiedenis van de gemeentezang is de laatste jaren weer in de belangstelling komen te staan door de discussie die vooral in het tijdschrift *Het Orgel* over dit onderwerp is gevoerd. Daarin stelde K.Bolt, organist van de Grote of St. Bavokerk te Haarlem, de gemeentezang aan de orde onder de titel „De gemeentezang in een crisissituatie”. Bolt wil aantonen dat de gemeentezang slachtoffer is geworden van „de huidige drang tot nivellering en modernisering”. Dit zou ondermeer blijken uit het feit dat er legato wordt gezongen zonder dat van dynamisering van tonen sprake is. Dat het legato zingen in vroeger tijd niet en het dynamiseren van tonen wel gebruikelijk was, maakt de auteur op uit bepaalde passages die hij bij J.W.Lustig (1756) en F.Nieuwenhuyzen (1806) aantrof. Bolt meent voorts, dat er te snel gezongen wordt, terwijl dat op grond van bronnen uit de 16e eeuw niet te verdedigen is. Zo betekent het verschil in notatie tussen psalmboeken uit Straatsburg en Genève niet dat in Genève sneller dan in Straatsburg werd gezongen, hoewel de

in Geneefse psalmboeken genoteerde waarden twee maal zo klein zijn. Mededelingen van J.W.Lustig (1764) en J.Hess (1772) over het gebruik van het register Vox Humana, alsmede de intonatie van orgels uit de Renaissance-tijd zijn voor Bolt belangrijke aanwijzingen over het gebruik van de menselijke stem. Hij is van mening dat rond 1840 een wijziging van het stemgebruik heeft plaats gevonden, die hierin bestaat, dat er in tegenstelling tot de tijd daarvoor, zachter en gelijkmatiger werd gezongen, daarbij wijzend op de studie van F.C.Kist. Bolt voert een pleidooi voor het handhaven van verhogingen in de melodieën, in de door Louis Bourgeois in 1550 aangegeven gevallen en in samenhang daarmee voor het herstel van de middentoonstemming of een variant daarvan. Hij verdedigt een andere begeleidingstechniek, waarbij binding aan strikte vierstemmigheid geen uitgangspunt is⁷.

Ruime aandacht wordt besteed aan het tempo van de gemeentezang. Bij dit onderwerp blijken verschillende vertalingen van de van Calvijn afkomstige uitdrukking „poids et majesté” in de bewijsvoering te zijn opgenomen, alsmede gegevens over de tactus, mensuurtekens en notaties uit de 16e eeuw. Deze gegevens kunnen ons volgens Bolt echter niet volledig inlichten over het tempo waarin men gezongen heeft. Het tempo zou in vorige eeuwen tenminste twee maal zo laag zijn geweest als in de verantwoording van de muzieknotatie in het Liedboek voor de Kerken (1973) wordt aangegeven. In de argumentatie wordt gewezen op de notatie van de cantus firmus in psalmbewerkingen in het Susanna van Soldt manuscript, van Hendrik Speuy, Jan Pietersz. Sweelinck en Anthoni van Noordt. Bolt pleit voor herinvoering van lage tempi, omdat het ‘originele tempo’ was gebaseerd op een regaalachtige zingtrant, het dynamiseren van elke toon, een grote gemeente, het ademhalen na elk woord, de middentoonstemming van de orgels en, niet in de laatste plaats, een berijming die kernachtiger en geconcentreerder was, zoals die van Datheen. In de aan Bolts artikel toegevoegde epiloog wordt nogmaals gewezen op de samenhang tussen neo-barokke orgelbouw en te snelle gemeentezang. Deze negatieve ontwikkeling moet volgens Bolt tot staan worden gebracht. De gemeentezang kan alleen worden gered, wanneer op historisch verantwoorde wijze wordt begeleid, wanneer weer doelmatige orgels worden gebouwd en wanneer de akoestiek van de kerkgebouwen het zingen stimuleert.

De aanval van Bolt op de notatie in het Liedboek voor de Kerken en zijn pleidooi voor lage tempi werden in *Het Orgel* beantwoord door J. van Biezen⁷. In dit antwoord gaat Van Biezen uitvoerig in op de betekenis van notenwaarden en mensuurtekens in de mensurale notatie en de konsekwenties daarvan voor het tempo in de muziek van de 14e tot de 17e eeuw. Naar zijn oordeel is Bolts interpretatie van de desbetreffende

bronnen onjuist. Van Biezen komt tot de conclusie, dat het tempo waarin de Geneefse psalmen werden gezongen aanvankelijk rond M.M. 144 (♩) gelegen heeft. Hij wil in tegenstelling tot Bolt uitgaan van de oorspronkelijke notaties en niet van een latere, Nederlandse, traditie.

Samenvattend kan vastgesteld worden, dat er ten aanzien van onze kennis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme nog vele vragen zijn.

Ten aanzien van de *liederen* die werden gezongen staat het vast, dat de psalmberijming van Petrus Datheen tot 1773, het jaar waarin de staatsberijming verscheen, is gezongen. Van 1773 tot de verschijning van het Liedboek voor de Kerken in 1973 is deze staatsberijming in de meeste protestantse kerken gezongen. De gezangen die men gebruikte volgden in de psalmboeken op de psalmen en werden definitief vastgesteld door de synode van Dordrecht 1618/1619. Het aantal gezangen nam echter met de invoering van de Evangelische Gezangen in 1807 aanmerkelijk toe. Onduidelijk is echter welke liederen gezongen werden voordat de psalmberijming van Datheen werd ingevoerd. De vraag naar het liturgisch gebruik van de Souterliedekens wacht nog steeds op een antwoord. Een nader onderzoek moet worden ingesteld naar berichten die ons verzekeren, dat vooral in het noorden van de lage landen de hand werd gelicht met de besluiten die kerkelijke vergaderingen met betrekking tot de psalmen en de gezangen hadden genomen. Met name in de provincie Groningen zijn volgens R.Bennink Janssonius, W.J.Kooiman en A.G.Soeting, liederen uit de Lutherse traditie in kerkdiensten gezongen, maar op welke schaal dit gebeurde, in welke periode en wat de herkomst van dit gebruik was, is tot op heden niet onderzocht. Ook is onvoldoende bekend op welke manier een keuze werd gemaakt uit de psalmen en gezangen die in het officiële kerkboek bijeen waren gebracht.

Naar de besluiten die *kerkelijke vergaderingen* met betrekking tot de gemeentezang namen, is tot op heden geen systematisch onderzoek ingesteld. Het is bekend welk standpunt de synoden in de 16e eeuw innamen met betrekking tot het gebruik van orgels en welke liederen de synode van Dordrecht in 1619 voor het zingen in de kerkdiensten toestond. Men treft in de literatuur echter van een zeer beperkt aantal synoden de besluiten terzake aan. In hoeverre de kerkelijke vergaderingen uniform waren in hun besluitvorming en op welke schaal de besluiten werden uitgevoerd, zal ons dan ook zeker bezig houden.

Ten aanzien van de *melodieën*, vooral die van de psalmen, vragen wij ons af in welke mate die waren geaccepteerd en hoe die in de kerkdiensten funktioneerden. Het is uit de literatuur bekend, dat de Am-

sterdam
melodie
weten e
in zijn
zocht t
toegesch
theen.
De *nota*
aandacht
op de g
De hier
het *tem*
belangs
standpu
Er dien
den, w
namelij
maanse

Onze k
Het ve
bracht.
Ten aa
den, w
men, d
ring va
breken
sten is
niet ge
of er b
onders
Tot in
op hee
waarva
Voor o
komen
leiding
dat eer
Van d
van de
bekend
is gew

tempo l M.M. van de tie. z ken- testan- sterdamse predikant H.Geldrop in 1644 als zijn mening gaf, dat de melodieën van de psalmen te groot in aantal en te moeilijk waren. We weten echter niet, of Geldrop een algemeen oordeel vertolkte, of dat hij in zijn mening geïsoleerd stond. In samenhang hiermee dient onderzocht te worden, of de achteruitgang van de gemeentezang kan worden toegeschreven aan de melodieën of aan de berijming van Petrus Dathen.

De *notatie* van de melodieën in de psalmboeken verdient ook nadere aandacht. Het is nauwelijks bekend in hoeverre de notatie van invloed op de gemeentezang is geweest.

De hierboven reeds vermelde in 1979 en 1980 gevoerde discussie over het *tempo* van de gemeentezang, heeft sterk bijgedragen tot hernieuwde belangstelling voor de gemeentezang. Ik onderschrijf nog steeds het standpunt dat in deze discussie door Jan van Biezen werd ingenomen. Er dient echter gezocht te worden naar meer bronnen uit de lage landen, want onze kennis van de relatie tussen tempo en notatie is voornamelijk gebaseerd op buitenlandse bronnen, met name uit het Romaanse en Germaanse taalgebied.

Onze kennis van het *zingen* tijdens de kerkdiensten is slechts globaal. Het verval van de gemeentezang is meermalen onder de aandacht gebracht. Onduidelijk blijft welke factoren hier een rol gespeeld hebben. Ten aanzien van de zogenaamde korte zingtrant moet onderzocht worden, wanneer die is ontstaan en om welke reden. Er is steeds aangenomen, dat de invoering van de korte zingtrant samenvalt met de invoering van de berijming van 1773, maar bronnen die dit bevestigen ontbreken. Ook heeft men gemeend, dat er meerstemmig tijdens kerkdiensten is gezongen, onder verwijzing naar verschillende edities met al of niet gewijzigde zettingen van Goudimel. De vraag die hierbij opkomt is, of er bronnen zijn die bevestigen wat op grond van deze edities is verondersteld.

Tot in de 20e eeuw is in ons land isometrisch gezongen. We weten tot op heden echter niet, wanneer de isometrie is ontstaan en als gevolg waarvan die is opgekomen.

Voor de *orgelbegeleiding* geldt eveneens dat diverse vragen op ons afkomen. Zo is 1637 vrij algemeen aanvaard als jaar waarin de orgelbegeleiding is ingevoerd. De artikelen van F.Matter doen echter vermoeden dat een nader onderzoek zeker gewenst is.

Van de *koraalboeken* die uitgegeven zijn met het oog op de begeleiding van de gemeentezang zijn verschillende bekend. Mogelijk kunnen er onbekende of minder bekende worden toegevoegd. De vraag of er sprake is geweest van uniformiteit in de begeleiding en of het beeld dat tot op

heden bestaat, wijziging behoeft, wacht nog steeds op een antwoord. Onduidelijk is ook wanneer de interludia zijn ontstaan en in welke samenhang. Evenmin is onderzocht in hoeverre de gegevens die over het begeleiden bekend zijn overeenstemmen met de notatie in de koraalboeken.

De vragen die er met betrekking tot de gemeentezang bestaan zijn dus vele. Het in de volgende hoofdstukken beschreven onderzoek is gedaan aan de hand van de hier genoemde invalshoeken. Daarbij zijn onderlinge raakvlakken te over. De geschiedenis van de begeleiding kan immers niet los gezien worden van de informatie die de koraalboeken geven. En het tempo is niet te isoleren van het zingen. Overlappingen zijn daarom niet geheel te vermijden.

HOOFD

1. LC

1.1. 1

De v
tantis
Lond
de va
1544
vank
de ke
geme
De e
den⁹.
Dat e
nager
werd
Wann
het n
in di
gewe
ming
van
van
word
Sout
Dau
Chri
u se
gher
werp
Sym
Gra
Dez
pop